

ТЕОРИЯ И ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА, ФИЛОСОФИЯ ПРАВА

УДК 34 92 (477)

ВИКОРИСТАННЯ ПЕРЛЮСТРАЦІЇ В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Богдан БЕРНАДСЬКИЙ,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Університету економіки та права «КРОК»

SUMMARY

In the article discusses the changes in the use of lustration in efforts to ensure public safety of the Russian Empire, caused by the requirements of war. It is considered as a significant expansion of spheres of public life influence the emergence of new threats to national security during the First World War, led to a significant expansion of the control of private correspondence. Including, and senior officials. In fact, during the war there was the actual legalization of censorship – previously the most secret method of activity of special services of the Russian Empire. Expanded and the number of subjects who used this method in the operational-search activity.

Key words: agents, perusal, gendarmes, censorship, intelligence, homeland security.

АНОТАЦІЯ

У статті викладаються зміни у використанні перлюстрації в заходах щодо забезпечення державної безпеки Російської імперії, зумовлених вимогами військового часу. Розглядається, як істотне розширення сфер впливу суспільного життя, поява нових загроз державній безпеці в роки Першої світової війни зумовили істотне розширення контролю за приватної кореспонденцією в тому числі і вищих посадових осіб. У роки війни відбулася фактична легалізація перлюстрації – раніше найбільш секретного методу діяльності спецслужб Російської імперії. Розширилося і число суб'єктів, які використовували в роботі даний метод оперативно-розшукової діяльності.

Ключові слова: агентура, перлюстрація, жандарми, цензура, спецслужби, державна безпека.

Постановка проблеми. На початку ХХ ст., у переддень Першої світової війни, у світі відбулись кардинальні зміни, що відобразились у всіх сферах людського співіснування. Не минули вони і спецслужб. Логічного завершення цей процес набув у роки Першої світової війни, коли під впливом воєнних подій остаточно сформувалась система методів забезпечення державної безпеки. Особливо відчутними були зміни в перлюстрації – одному з особливих інструментів розшукової діяльності.

У її роботі все більше місця стала посідати контррозвідальна складова. Зокрема, жандармський полковник В. Єрандаков, котрий очолював військову контррозвідку протягом 1910–1915 рр., наголошував саме на значенні перлюстрації й органів політичного розшуку в реалізації загальнодержавної системи безпеки, адже військові контррозвідники зосередились лише на виконанні своїх вузькоспеціалізованих завдань [1, с. 324].

Актуальність теми. Як невід'ємна складова системи політичного розшуку вона викликала і продовжує викликати інтерес багатьох дослідників. Серед них передусім варто виділити В. Измозіка, З. Перегудову, С. Жарова, О. Кириєнка та низку інших. Однак більшість авторів зосереджуються на використанні перлюстрації в політичному розшуку, фактично, залишаючи поза увагою більш широкий контекст державної безпеки.

Тож метою статті є розгляд діяльності перлюстрації саме в контексті забезпечення державної безпеки в умовах воєнного часу.

Виклад основного матеріалу дослідження. У перші ж дні війни відбулась насамперед легалізація перлюстрації. До того її діяльність регламентувалась судовими статутами, ст. ст. 368 і 1035 Статуту кримінального судочинства, таємними імператорськими указами¹ й низкою підзаконних актів [2, с. 195]. Сама система негласного перегляду приватної кореспонденції була найбільш таємною складовою в комплексі методів отримання інформації. Заборонялось навіть використання самого цього терміна поза межами політичного розшуку. На відміну від агентурної, ця інформація називалась просто «секретними відомостями», які рекомендували використовувати особливо обережно, без посилання на джерело [3, с. 91].

Подекуди інформація, отримана з матеріалів перлюстрації, була єдиною підставою для проведення оперативних і процесуальних дій. Добре відпрацьована система надавала можливість своєчасно виявляти факти, що вказували на можливі підготовку чи скоєння державних злочинів. Окрім отримання оперативних відомостей, вона використовувалась і для переривання потоку інформації, особливо в тих випадках, коли інші способи зв'язку з противника були відсутні. Специфіка негласного контролю листів полягала в тому, що отримання відомостей про об'єкт не потребувало безпосереднього контакту з ним. Перлюстрація ж забезпечувала спостереження і давала змогу прослідкувати переміщення об'єктів.

З урахуванням відповідальності, що загрожувала поштовим чиновникам за ознайомлення з чужою кореспонденцією без огляду на службову доцільність, перебування службовців перлюстрації в складі «чорних

¹ До 1906 р. імператор у Російській імперії був джерелом права.

кабінетів» МВС, а згодом і військового відомства виводило їх із-під дії кримінального законодавства. Однак незахищеними залишались агенти, котрих вербували серед поштових службовців для використання в заходах перлюстрації в тих місцевостях, де не було чорних кабінетів. У цьому аспекті такого виду діяльність агентури можна вважати незаконною.

Система перлюстрації приватної кореспонденції була найбільш таємною складовою в комплексі методів отримання інформації. Окрім усього іншого, вона використовувалась і як метод контррозвідального захисту державної таємниці й сама становила державну таємницю.

Секретність була настільки високою, що навіть чимало чиновників Департаменту поліції мали про неї лише загальне уявлення, не припускали, що ця діяльність узаконена та нормативно врегульована. Це видно, зокрема, зі спогадів колишнього чиновника Варшавської охоранки М. Бакая. Результати перлюстрації ніколи не використовували як обвинувальні матеріали в судових процесах. Вони мали значення лише як оперативний матеріал.

Водночас неухильне розширення сфери впливу суспільного життя, поява нових викликів і загроз державній безпеці поставили на порядок денний питання неухильного розширення контролю за приватним листуванням. Тож із початком Першої світової війни ситуація змінилась. Відповідно до Тимчасового положення про військову цензуру від 20 липня 1914 р., перлюстрація стала здійснюватись у контексті цензурної політики [4, арк. 166–167]. Кореспонденція, що йшла на фронт чи з фронту, переглядалась гласно і з використанням офіційного штампеля. Згідно з вищевказаним нормативно-правовим документом, військова цензура запроваджувалась в повному обсязі або частково, залежно від прифронтового чи тилового статусу тих чи інших територій. Варто зауважити, що в низці нормативних актів спеціально наголошувалось, що введення військової цензури зовсім не скасовує діяльність цензури загальної.

Зрозуміло, що цензура й перлюстрація – поняття не ідентичні. Однак якраз за умов воєнного часу відмінності між ними були мінімізовані.

Певного коригування зазнали й пріоритети в роботі. На перше місце висунулись завдання забезпечення режиму секретності в країні та контроль умонастроїв населення.

Окремим завданням стала перлюстрація листів мовами країн-ворогів, передусім угорською, а також татарською і єврейською. Щодо перших двох кореспонденція перлюструвалась відповідно до довоєнних норм, тобто за наявності підозр. Що ж до єврейської кореспонденції, то, навпаки, на неї стала звертатись більш пильна увага.

У вересні 1914 р., побоюючись, що таємні цензори не впораються з великим обсягом роботи, командир корпусу жандармів генерал В. Джунковський видав наказ усю міжнародну кореспонденцію іноземними мовами, що йшла на адресу німецьких колоністів і від них, знищувати. Пізніше цей наказ він пояснював тим, що «службовців, які могли б читати цю кореспонденцію, не було, а тим часом серед німецьких колоністів широко розгорнувся шпіонаж...» [5, с. 38]. Невдовзі військове командування видало аналогічні накази й щодо кореспонденції угорською, татарською і єврейською мовами. Скасували їх лише після революції.

Істотне збільшення обсягів роботи зумовило зміни як у системі перлюстрації, так і в їх підпорядкованості. Трива-

² Законодавцем мод тут, як і в багатьох інших проблемах політичного розшуку, була Франція, котра подарувала нам термін «чорні кабінети». Саме в такому кабінеті при Паризькій пошті й було розпочато цілеспрямований контроль кореспонденції. У Росії в постійну практику перлюстрація була введена в 1744 р., коли в Петербурзькому поштампі з'явився перший чорний кабінет.

лий час монополія на перлюстрацію традиційно знаходилась у віданні МВС. Сама служба знаходилась у прямому підпорядкуванні імператору, котрий власноруч виділяв на цю справу кошти. До речі, якщо з 1910 р. на її потреби царем виділялось 28 тис. крб, то до кінця 1915 р. загальні видатки вже становили 163 338 крб на рік [6, с. 346].

Розпочався процес централізації всієї системи перлюстрації. З'явилась мережа військово-цензурних установ, котрі підпорядковувались Військово-цензурним відділам Штабу Верховного головнокомандувача, Генерального штабу, військово-цензурної комісії тилу. Підпорядкованість політичної перлюстрації також змінилась. Ще С. Вітте, коли був прем'єром, на якийсь час домогся участі глави уряду в цьому занятті. В умовах війни подібну спробу здійснив Б. Штюрмер. Як можна судити з показів директора Департаменту поліції С. Білецького, небезуспішно [7, с. 15–20; 8, с. 44]. У низці випадків «чорні кабінети»² потрапляли в часткове підпорядкування до генерал-губернаторів, як це мало місце в зайнятій російськими військами Галичині.

Варто згадати й ще один цілком таємний підрозділ – так звану придворну перлюстрацію, котра мала надавати матеріали видатного державного значення і діяла під прикриттям бібліотеки. Утім свідчення про неї надто неповні й уривчасті. Імовірно, саме цей підрозділ підпорядковувався главі царської канцелярії О. Танєєву – головному хранителю царських таємниць і негласному кураторові служби перлюстрації.

Значні обсяги роботи вимагали також збільшення кількості перлюстраційних пунктів, котрих, згідно з даними З. Перегудової, напередодні війни нараховувалось усього 8. Між тим, незадовго до революції припинили свою роботу «чорні кабінети» в Тифлісі, Томську та Вільно. Отже, близько половини всіх постійно діючих перлюстраційних пунктів імперії зосередились на території України. Ефект їх роботи був очевидним [5, с. 38; 9, с. 502].

Категоричних висновків щодо кількості «чорних кабінетів» в Україні в роки Першої світової війни ми поки що зробити не можемо. Так, несподіванкою для громадськості стало встановлення існування аж двох таких установ у Києві в лютому 1917 р. У документах зазначалось, що вони були структурним підрозділом один – «охоранки», а інший – жандармського управління. Працювали вони автономно як від петроградської установи, так і один від одного, навіть не підозрюючи про існування паралельної структури.

Але питання їх існування в Києві залишається відкритим. Адже революціонери, котрі проводили розслідування, були мало обізнані в жандармській специфіці. Зокрема, стверджувалось, що чиновники пунктів, що діяли на київській пошті, мали псевдоніми як агенти «охоранки» та отримували грошову винагороду від начальників охоронного відділення й губернського жандармського управління в розмірі 30–40 крб у місяць. Імовірно, спецслужба просто завербувала агентів у поштовому відомстві. Підтвердженням цього став той факт, що один зі співробітників, на прізвище Варивода, рахувався за обома пунктами. Якби він перебував на державній службі, це було б неможливим [10, арк. 226].

Органи політичної поліції та військової контррозвідки на місцях, не маючи у своєму розпорядженні так званих «чорних кабінетів», вербували поштових службовців, котрі так надавали інформацію не як перлюстрацію, а нібито як агентурні відомості. Варто відмітити, що в масі своїй поштові чиновники часто не стільки допомагали жандармам, скільки заважали їм, бравуючи цим.

Агентура, що допомагала в перлюстрації, цінною не вважалась. Зазвичай по документах вона проходила як

допоміжна. Відповідною була й плата, попри важливість наданої інформації. Аналіз нормативно-правової бази дає також нам підстави стверджувати про правову незахищеність такої агентури, на відміну від службовців «чорних кабінетів», котрі, як згадувалось вище, виводились із-під дії кримінального законодавства.

У великих містах при управлінні поштово-телеграфних округів створювалися спеціальні відділи закордонної цензури, котрі також займалися перлюстрацією. У кожній такій установі було по кілька чоловік, що знали до 8 мов, це були переважно чиновники-лінгвісти закордонного походження [3, с. 90]. Перлюстрація проводилась і за кордоном шляхом вербування іноземних поштових службовців.

По території імперії були відкриті також пункти перекладу іноземної кореспонденції. В Україні вони знаходились у Харкові, Луганську, Бахмуті, Маріуполі. Там здійснювався переклад з англійської, вірменської, латиської, німецької та французької мов [11, арк. 7].

На додаток до вже існуючого в Києві з 1912 р. кабінету науково-судової експертизи було створено такий самий підрозділ в Одесі. На вимогу служби перлюстрації тут здійснювався почеркознавчий аналіз [12].

Перлюстрована «політична» кореспонденція поділялась на «алфавіт» і випадкову вибірку, або листи «за наглядом» і листи «за підозрою». «Алфавіт» складався міністром і Особливим відділом Департаменту поліції й означав список осіб, чия кореспонденція підлягала обов'язковому перегляду. Листи «за наглядом» вилучалися із загальної маси кореспонденції. Нерідко в цих списках були примітки: «особливо суворий нагляд», «точні копії», «фотографії», «подавати в оригіналі». Досвідчені чиновники могли за почерком на конверті визначити статус відправника (його освіченість, професійну належність, соціальний статус).

У приміщенні «чорного кабінету» була повна колекція бездоганно виготовлених металічних печаток сіх іноземних посольств, консульств, місій і агентств Петербурзі й міністерств закордонних справ за кордоном, усіх послів, консулів, аташе, міністрів і канцлерів. Адже особливий інтерес виявлявся до дипломатичної кореспонденції, що було складовою розвідувальної діяльності й зовнішньої контррозвідки. Обов'язковій перлюстрації підлягало і листування осіб, підозрюваних у причетності до здійснення розвідувальної діяльності на користь іноземних спецслужб. Хоча, звичайно, на першому місці стояли інтереси політичного розшуку. Щоб уникнути повторної перлюстрації, на переглянутих листах ставилась прихована точка, так звана «муха».

Листи відфільтровували як у самому «чорному кабінеті», так і поштовими службовцями на поштамті. Щоденно відкривалось 2–3 тис. листів. У регіонах же щоденно перлюструвалось від 100 до 500 листів, із яких робились виписки (т. зв. «меморандуми») [13, с. 153; 14, с. 187; 15, с. 85].

Про розмах такої діяльності свідчить хоча б той факт, що перлюстрації підлягало приватне листування всіх відправників та адресатів, окрім царя й міністра внутрішніх справ. Від стеження не був безпеченим навіть директор Департаменту поліції та вищі військові керівники, про що з обуренням згадував генерал О. Брусілов. А з початком міністерської чехарди й загостренням внутріполітичної боротьби перестав почуватись захищеним і сам міністр внутрішніх справ.

Військові цензори, котрі працювали в українських губерніях, щодаки переглядали від 1 700 до 2 000, із котрих конфіскації та знищенню підлягали близько 10% [16, с. 112]. Причому можна стверджувати, що з усього масиву кореспонденції, що надходила на поштово-телеграфні центри, цензори переглядали не більше ніж 4%.

Незважаючи на величезні обсяги роботи, штати перлюстраторів були невеликі: у петербурзькому «чорному кабінеті» (саме тут розпечатувалася, окрім приватного листування, і дипломатична пошта) працювало 12 чиновників, в Одеському – 5, Київському – 4, Харківському – 2. А до кінця 1915 р. їх нараховувалось 60 чол. Спеціальні чиновники, котрі займалися розробкою перлюстрованих листів, були і в охоронних відділеннях.

Як і раніше, ті листи, у яких містилися заклики антидержавного та революційного характеру, гостро критикувалися війна й політика уряду, виявлялися факти корупції в армії та державних органах, порушення військової дисципліни, передавались до губернських жандармських управлінь чи у військову прокуратуру, де їх використовували як докази для обвинувачення.

Окремий порядок існував для розгляду листів військовополонених з обох ворогуючих сторін і з територій Російської імперії, окупованих ворогом, зважаючи на можливості отримання від них ворогом розвідувальної інформації. Так, у грудні 1916 р. було видано вказівку, в обов'язковому порядку пропускати через цензуру всю кореспонденцію, що надходить із Відня й Будапешта для ознайомлення полонених і відсилається назад (наприклад, опитувальні листи). Допускалось, що симпатичними чорнилами туди можуть заноситись відомості шпигунського характеру. Ці побоювання були небезпідставними. Керівник австро-угорської розвідувальної служби М. Ронге визнавав, що австрійські агенти користувались поштовими картками військовополонених, куди за допомогою шифру заносилась розвідувальні дані [17, арк. 26; 18, с. 120].

Якщо вести мову про очікування перших місяців війни, то, імовірно, і можна погодитись із твердженнями про те, що сподівання вийти за допомогою перлюстрації на центри ворожого шпигунства себе не виправдали. Цілеспрямованого пошуку ворожої агентури тоді не велось, а створені в липні 1914 р. військово-цензурні комітети не могли вирішити, чию ж переписку варто розглядати в першу чергу. Адже підозрюваних у німецькому чи австрійському шпигунстві на волі майже не залишилось. Специфікою Південно-Західного краю був польський фактор. Із циркулярів Департаменту поліції жандармам і контррозвідці було відомо, що Ю. Пілсудський та інші польські націоналісти нелегально перебували на території імперії, готуючи за завданням австрійців диверсійні акти. Отож цензура й жандармські управління посилили спостереження за перепискою поляків. Однак, як нам відомо, на слід ворога вони не вийшли. Урешті, антиросійські настрої значної частини поляків таємницею не були, так само як і спроби австро-німецьких розвідок використати це у своїх інтересах.

Тим не менше, цей метод продемонстрував свою ефективність у справі недопущення розголошення відомостей, що становлять військову та державну таємницю.

Траплялись і випадки, коли саме добре організована робота перлюстраційних пунктів допомагала знешкодити агентів іноземних розвідок. Одного разу діяльність «чорного кабінету» призвела до розкриття резидентури на Півдні України. Попри те, що кореспонденція цих людей була зашифрована, ключ до неї вдалось знайти.

Значний ефект досягався якраз при поєднанні перлюстрації з іншими методами оперативно-розшукової роботи. Саме так ще до війни було викрито австро-угорського розвідника К. Смерчевського, а вже в роки війни розвідувальну групу в Ізмаїлі. Їхня кореспонденція також шифрувалась, але під час здійснення слідчих дій один із офіцерів звернув увагу на той факт, що всі члени групи мали при собі однакові календарі. Так було знайдено

ключ до шифру, що сприяло викриттю шпигунів [26, с. 13; 22, с. 405].

Інший випадок описав у своїх спогадах О. Гучков. Він указував, що, згідно з повідомленням командувача військами Київського військового округу генерала М. Іванова, київська контррозвідка, перехоплюючи донесення, що йшли з Петербурга у Відень, дізналася про обізнаність австрійського генерального штабу в усьому, що відбувається в оточенні воєнного міністра. Невідомо, чому генерал розголосив таємну інформацію. Фактом залишається те, що вона була використана в політичних інсинуаціях [23, с. 186].

Отримувалась і цінна контррозвідальна інформація випереджального характеру. Так, у січні 1915 р. воєнно-цензурне відділення штабу Київського військового округу повідомляло Київське ГЖУ, що в Росію направляється досвідчений німецький шпигун Вонтердиркен Гагебунда [27, арк. 145].

Досвідчені чиновники могли за невідомими іншим ознаками вказати на конверт, що становив оперативну цінність. Зокрема, у ньому виявлявся шифр, хімічний текст тощо. Інколи, утім, траплялось, що таємниця просто була інтимним листуванням.

Перлюстрація кореспонденції російських полонених здійснювалась здебільшого Військово-цензурним відділом Генерального штабу з позицій інформаційної війни. Тобто, першочергова увага тут зверталась не на пошук можливих каналів зв'язку ворожих розвідок, а на перешкодження можливому поширенню інформації, що могла б зашкодити престижу правлячої династії, у привабливому вигляді описувала ворога тощо. Цей же підрозділ перлюстрував кореспонденцію населення окупованих територій. Характерно, що територіальні підрозділи перлюстрації до цієї кореспонденції не допускались [19, арк. 47; 17, арк. 26, 51].

Загалом відносини між військовою й цивільною цензурами залишалися досить складними, що зумовлювалось загальною специфікою тогочасного режиму. Адже вже з перших днів війни в Російській імперії було розірване єдине правове поле та унеможливлено єдність дій вищого військового керівництва й державних органів влади. Згідно із затвердженням у липні 1914 р. Положенням про польове управління військами у воєнний час, країна штучно ділилась на дві окремі частини – фронт і тил, що створило істотну організаційну суперечність. Тож і характер взаємин між цивільною адміністрацією й воєнним командуванням відразу набув гостроти.

Не минуло це й органи перлюстрації та цензури. Обидва відомства систематично звинувачували один одного в недбалості й неналежному ставленні до контролю за настроями військ і населення, намагались підпорядкувати собі конкурента та перебрати на себе його функції.

Низка нормативних вимог є нічим іншим, як свідченням безпорадності властей станової держави. Зокрема, уся міжнародна кореспонденція, що стосувалась ворожих країн, конфісковувалась. При цьому самі кореспонденти до відповідальності не притягались [11, арк. 5–6]. Це й не дивно. Адже мова йшла переважно про представників вищих кіл. Із цією проблемою зіткнулись і працівники спецслужб інших держав із феодальними пережитками. Зокрема, М. Ронге із цього приводу писав: «Розмови й листування в середовищі аристократії велися більшою мірою на теми великої політики. Війна розірвала нитки і збудувала перешкоди, щодо яких деякі з них не усвідомлювали своїх дій належним чином. Те, що могло бути сказаним у мирний час, легко вступало в суперечність з інтересами батьківщини під час війни» [18, с. 65].

Із перлюстрації кореспонденції вдавалось отримати інформацію про службові зловживання, що стосували-

ся державної безпеки, установлювати канали можливо-го витоку таємної інформації та багато іншого. Із легкої руки Л. Менщикова нині утвердилась думка, що за своєю ефективністю перлюстрація заміняла агентуру. Сучасний учений С. Жаров це твердження спростував [20, с. 77; 21].

Не можна не зауважити, що в роки війни контррозвідка стала активно використовуватись у внутріполітичній боротьбі. І саме матеріали перлюстрації активно застосовувались у політичних спекуляціях, котрі використовувались тим активніше, чим нижчим був професійний рівень тих чи інших співробітників спецслужб. Так, директор Департаменту поліції О. Васильєв не погодився трактувати побутову кореспонденцію як зашифрований текст і доказ зради генерала В. Сухомлінова. Натомість кавалерист із так званої «дикої» дивізії Б. Нікітін, що при Тимчасовому уряді став на чолі контррозвідки, з повною довірою поставився до найбезглуздіших інсинуацій щодо більшовиків [22, с. 409; 24].

Уразливим місцем усієї системи державної безпеки Російської імперії протягом усіх років її існування була неналежна координація у функціонуванні різних її складових. Так, завдяки перлюстрації було отримано інформацію про змову, підготовлену проти Миколи II лідерами російської буржуазії, та участь у ній воєнного керівництва. Пояснюючи неналежне реагування на отриману інформацію, окремі дослідники висловлюють припущення, що змовники змогли взяти службу перлюстрації під свій контроль [12; 25, с. 384–386]. Утім революція випередила всіх змовників.

Висновки. Отже, перлюстрація була важливим, хоча й допоміжним методом діяльності спецслужб Російської імперії, що існувала в правовому полі. Окрім завдань політичного розшуку, вона використовувалась задля забезпечення державної безпеки в широкому розумінні цього слова. Значення перлюстрації особливо зросло з початком Першої світової війни, коли відбулась її часткова легалізація, а сама вона стала одним із основних напрямів діяльності цензури. Однак навіть належна, як на свій час, організація перлюстрації не могла врятувати невиліковно хворий державний організм Російської імперії.

Список використаної літератури:

1. Никитинский И. Из истории русской контрразведки : сборник документов / И. Никитинский. – М. : УГА НКВД СССР, 1946. – 310 с.
2. Жаров С.Н. Обеспечение законности оперативно-разыскных мероприятий в Российской империи / С.Н. Жаров // Правоведение. – 2001. – № 5. – С. 193–198.
3. Заварзин П.П. Жандармы и революционеры / П.П. Заварзин // «Охранка»: Воспоминания руководителей охранных отделений / вступ. статья, подгот. текста и коммент. З.И. Перегудовой. – М. : Новое литературное обозрение, 2004. – Т. 2. – 2004. – С. 6–140.
4. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 864. – Спр. 296.
5. Шуйський П.А. Департамент поліції / П.А. Шуйський. – Х. : Шляхи революції, 1930. – 100 с.
6. Измозик В. «Черные кабинеты» в России (XVIII – начало XX веков) / В. Измозик // Жандармы России / сост. В.С. Измозик. – СПб. : Нева ; М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – С. 333–354.
7. Лопухин А.А. Отрывки из воспоминаний. (По поводу воспоминаний гр. С.Ю. Витте) / А.А. Лопухин. – Пг. : Государственное издательство, 1923. – 63 с.
8. Белецкий С.П. Воспоминания / С.П. Белецкий // Архив русской революции : в 22 т. – М. : «Тerra»-Политиздат, 1991. – Т. 11–12. – С. 5–75.
9. «Охранка»: Воспоминания руководителей охранных отделений / вступ. статья, подгот. текста и коммент. З.И. Перегудовой. – М. : Новое литературное обозрение, 2004. – Т. 1. – 2004. – 512 с.

10. Галузевий державний архів СБ України. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 10. – Т. 2.
11. ЦДДА України у м. Києві. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 3118.
12. Клепов А. Перлюстрация, сыск и терроризм / А. Клепов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.proza.ru/2009/07/20/606><http://www.proza.ru/2009/07/20/606>.
13. Ярмиш О.Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. / О.Н. Ярмиш. – Х. : Консум, 2001. – 288 с.
14. Майский С. «Черный кабинет». Из воспоминаний бывшего цензора / С. Майский // Былое. – 1918. – № 13. – Кн. 7. – С. 185–197.
15. Стромилюк Л.В. Боротьба таємної поліції Російської імперії проти українських політичних партій (1900–1914 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Л.В. Стромилюк ; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2007. – 245 с.
16. Кириєнко О.Ю. Приватна кореспонденція в полі зору російської військової цензури (1914–1917 рр.) / О.Ю. Кириєнко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Інститут історії України, 2009. – Вип. XLVI. – С. 108–114.
17. ЦДДА України у м. Києві. – Ф. 363. – Оп. 1. – Спр. 181.
18. Ронге М. Разведка и контрразведка / М. Ронге. – К. : Синто, 1992. – 240 с.
19. ЦДДА України у м. Києві. – Ф. 365. – Оп. 2. – Спр. 202.
20. Меньшиков Л.П. Охранка и революция / Л.П. Меньшиков. – М., 1929. – Ч. 2. – 424 с.
21. Жаров С.Н. Мифы о перлюстрации в царской охранке / С.Н. Жаров [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.pseudology.org/Sysk/Perlustraciya.htm>.
22. Васильев А.Т. Охрана: русская политическая полиция / А.Т. Васильев // «Охранка»: Воспоминания руководителей охранных отделений. – М. : Новое литературное обозрение, 2004. – Т. 2. – 2004. – С. 345–531.
23. Александр Иванович Гучков рассказывает... // Вопросы истории. – 1991. – № 11. – С. 188–195.
24. Александров К. Октябрь для кайзера. Заговор против России / К. Александров [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://rusk.ru/st.php?ida r=10012>.
25. Мартынов А.П. Моя служба в отдельном корпусе жандармов / А.П. Мартынов // «Охранка»: Воспоминания руководителей охранных отделений / вступ. статья, подгот. текста и коммент. З.И. Перегудовой. – М. : Новое литературное обозрение, 2004. – Т. 1. – 2004. – С. 29–408.
26. Сідак В.С. Українські землі кінця XIX – початку XX ст. – arena таємної боротьби провідних європейських держав (історико-правовий аналіз діяльності спецслужб) / В.С. Сідак. – К. : НА СБУ, 1997. – 63 с.
27. ЦДДА України у м. Києві. – Ф. 2233. – Оп. 1. – Спр. 34.